

SOCIOLOGISCHE PRETENTIES

OPENBARE LES

**GEHOUDEN BIJ DE AANVAARDING
VAN HET AMBT VAN LECTOR IN DE METHODEN
VAN HET SOCIOLOGISCH ONDERZOEK AAN
DE LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN
OP 14 OKTOBER 1971**

DOOR

DR. A. T. J. NOOIJ

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN

Dames en Heren,

Tijdens een toevallige wandeling door een boekhandel die zich specialiseert in het aanbieden van literatuur die aan actualiteitswaarde heeft ingeboet, werd mijn aandacht getrokken door een boek waarvan de titel mij intrigeerde: 'Methodisch Timmeren'¹. Het vak waarvan de methodiek in dit boek wordt aangeprezen en onderwezen, vertoont een aantal duidelijke punten van overeenkomst met een andere bezigheid waar ik eveneens belangstelling voor heb, nl. de sociologie. Beide vakken kunnen professioneel worden beoefend. Beide vakken kunnen ook beoefend worden als doel in zichzelf, maar in dat geval komt er een opvallend verschil naar voren. Wie het timmeren beoefent met geen andere bedoeling dan het beleven van de genoegens die verbonden zijn aan het uitdenken van alternatieve modellen, het construeren van het gekozen model en het evalueren van het resultaat, moet er wel op bedacht zijn dat hij bijtijds voorzieningen treft om zichzelf en zijn eventuele medegezinsleden van honger en andere narigheden te vrijwaren. Met betrekking tot het andere vak, de sociologie, liggen de zaken iets eenvoudiger. Wie bereid is een van de vele vacatures bij het wetenschappelijk onderwijs te vervullen om vervolgens gedurende een gedeelte van zijn werktijd de sociologie als doel in zichzelf te beoefenen, vindt weinig belemmeringen op zijn weg en ontvangt bovendien de middelen om op alleszins aanvaardbare wijze in zijn levensonderhoud te voorzien. Dit geldt uiteraard niet alleen voor de sociologie, maar voor alle activiteiten die – om welke reden dan ook – het predikaat 'wetenschap' hebben verworven, daardoor toegang verkregen tot de instellingen van wetenschappelijk onderwijs en derhalve profiteren van de maecenaatsfunctie die deze instellingen vervullen. Deze opmerkingen zijn niet bedoeld als een aanloopje tot een pleidooi voor verdergaande bezuinigingen met betrekking tot het wetenschappelijk onderwijs. In het besef dat het wetenschappelijk onderwijs ook andere functies vervult waarvan de nuttigheidswaarde meer pregnant is, mogen wij ons oprecht verheugen over de aanwezigheid van genoemde maecenaatsfunctie.

Is de sociologie dan niet méér dan een academisch gezelschapsspel, een ludieke tijdspassing van een gecultiveerde homo sapiens? De pretenties van de sociologie reiken verder. Maar vergis u niet, ook de timmerman heeft – en terecht – pretenties.

Zoals de titel van het vermelde boek laat zien, is timmeren een methodische aangelegenheid. Het befaamde timmermansoog wordt

weliswaar niet in de vitrine gezet, maar behoeft kennelijk wel enige training en ondersteuning door observatietechnieken waarvan de betrouwbaarheid op meer overtuigende wijze is aan te tonen. Ook de sociologie kent een methodiek. Analooq redenerend mag worden verondersteld, dat het befaamde vingertoppengevoel van de socioloog – dat overigens slechts erkend wordt door de ideologische medestanders van degene die met dit zintuig opereert – niet met een botte bij geamputeerd zal worden, maar waar mogelijk gecontroleerd dient te worden door toepassing van objectieve waarnemingstechnieken. Dat zowel timmeren als sociologie-beoefening volgens bepaalde regels dient te geschieden, behoeft geen betoog. Indien we ons niet aan de spelregels houden, geldt de met dreigende ondertonen geschraagde uitspraak van Dijkstra, de auteur van 'Methodisch Timmeren': 'De leraar, die zijn leerlingen niet streng methodisch laat werken, zal daarvoor vele van de werkstukken in geheel of gedeeltelijk voltooide toestand tot brandhout moeten degraderen'.²

Nu moet echter opnieuw worden gewezen op een kenmerkend onderscheid. De leraar waar Dijkstra over sprak, is een vakdocent die zijn leerlingen het vak inhoudelijk leert. Bij de sociologie ligt dit anders. Naast de docenten die de materiële inhoud van het vak doceren, staat een docent die als taak heeft onderwijs te geven in de wijze waarop het vak empirisch beoefend wordt en dient te worden. Empirische sociologie en methodiek van het empirisch onderzoek zijn gescheiden onderwijstaken. Wanneer we nu de timmerman ongestoord laten doorwerken, en de aandacht richten op de activiteiten die met wetenschappelijke pretenties worden beoefend aan de instellingen voor wetenschappelijk onderwijs, dan blijkt dat genoemde functiedifferentiatie geen algemeen verschijnsel is, maar zich vooral voordoet in de zgn gamma-wetenschappen. Waarom juist bij deze wetenschappen?

Moet de verklaring voor deze anomalie worden gezocht in de veronderstelling, dat de sociale wetenschappen zich zo duidelijk wat betreft doelstelling en aard van het bestudeerde object onderscheiden van andere wetenschappen, dat zij behoefte hebben aan een afzonderlijke methodiek? Ongetwijfeld is dit een gedeeltelijke verklaring, maar dan moet toch niet uit het oog worden verloren, dat een vergelijking van de onderzoeksmethoden toegepast in respectievelijk plantenverdeling en veevoeding eveneens zal laten zien, dat deze willekeurig gekozen vakgebieden elk een eigen methodiek hebben die naast belangrijke overeenkomsten ook duidelijke verschillen laat zien. Desondanks treffen we daar niet de functiedifferentiatie aan die in de sociale wetenschappen gebruikelijk is. Nu kan men natuurlijk altijd volhouden, dat plant en dier als objecten van wetenschappelijk onderzoek onderling veel meer gelijkens vertonen dan mens en plant, respectievelijk mens en dier. Men kan in dit verband terecht wijzen op de vaak bewuste en aanwijsbare intentionaliteit van het menselijk handelen. Een mens reageert niet als een biljartbal op de gegeven posities van rode en witte mede-

mensen. Anderzijds mogen we ons gelukkig prijzen, dat de mens doorgaans onbekwaam is om systematisch de strategieën van zijn medespelers te evalueren om vervolgens voorzichtigheidshalve die handelwijze te selecteren waarbij het maximale verlies lager getaxeerd kan worden dan van welke andere handelwijze dan ook. Liever sluiten we bondgenootschappen, beperken we onze handelingsvrijheid tot aan de banden van de diverse biljarttafels waarop we ons voortbewegen, houden we ons aan de conventies die wij aantreffen en leveren aldus een bijdrage tot de instandhouding van deze conventies, waardoor de kans stijgt dat ook anderen zich aan deze conventies zullen onderwerpen. Het resultaat is een duidelijke regelmaat in het menselijk gedrag. Zo verhoogt kennis van iemands sociale positie in aanzienlijke mate de kans op een juiste voorspelling van de keuze van zijn dagblad, van de buurt waar hij woont, van de aard van zijn ideologische vooroordelen, van de geografische afstand tot het ouderlijk woonmilieu en vele andere belangrijke of belangwekkende zaken. Is de mens dan toch een gewoontedier of zelfs een gewoonteplant? Deze assumptie, zij het in gemitigeerde vorm, is inderdaad een van de redenen dat sociologie mede aan de Landbouwhogeschool wordt gedoceerd.³ Met name de Voorlichtingskunde, die gebruik maakt van sociologische inzichten, onderzoekt de weerstanden van bestaande conventies bij introductie van innovaties.

Een ieder die enigszins op de hoogte is van de resultaten van sociologisch onderzoek weet, dat het zoeken naar regelmatigheden die meer zijn dan trivialiteiten, die met andere woorden uitstijgen boven de common sense van de intelligente medeburger, met slechts bescheiden succes wordt bekroond. Toch is de pretentie om te komen tot generaliserende uitspraken die verankerd zijn in empirisch onderzoek, indringend aanwezig in het sociologie-bedrijf. Betekent nu de geringe realisering van deze pretentie dat we tot de conclusie worden gedwongen, dat het menselijk handelen een zodanig anderssoortig object van onderzoek is in vergelijking met dier, plant en levenloos materiaal, dat een geheel eigensoortige methodiek noodzakelijk is? Hoewel dit tot op zekere – dat wil zeggen: onbepaalde – hoogte waar zal zijn, is hiermee toch geen verklaring gegeven voor de aanwezigheid van een *afzonderlijk gedoceerd* vak 'Methodiek' in de sociale wetenschappen. Wanneer namelijk wordt gesteld, dat de bestudering van het menselijk gedrag dient te geschieden met *fundamenteel* andere methoden dan worden toegepast in de zgn natuurwetenschappen, dan komt men onherroepelijk terecht bij het eerder genoemde timmermansoog en het vingertoppengevoel. Dat wil zeggen, manieren van werken die per definitie als niet objectiveerbaar worden beschouwd en derhalve niet gerubricerd kunnen worden als specifiek wetenschappelijke – dat wil zeggen: bewuste, geobjectiverde, doelgerichte – methoden. De eigengeaardheid van het sociologisch object kan derhalve geen afdoende verklaring bieden voor de ontwikkeling van een eigen methodiek. Ongetwijfeld zijn er zogeheten kwalitatieve methoden. De verdedigers van deze methoden voeren ook

inderdaad de eigengeaardheid van het sociologisch object aan als argument voor de door hen gepropageerde methoden. Objectivering van met name de waarnemingsmethoden achten zij vrijwel onmogelijk zonder dat schade wordt toegebracht aan de observatie zelf⁴. Indien echter deze kwalitatieve methoden de enige zouden zijn die in de empirische sociologie worden toegepast, zou niemand op het idee komen deze methodiek als een afzonderlijk vak te doceren. Wel zou er ook in deze situatie ongetwijfeld enige aandacht worden geschonken aan onderzoeksmethoden, maar dan als integraal onderdeel van het onderwijs in de inhoudelijke aspecten van het betrokken vakgebied.

Methodiek figureert niet als *afzonderlijk* vak in de sociaal-wetenschappelijke opleidingen omdat de beoefening van deze wetenschappen een geheel eigen methodiek zou vragen waardoor zij zich duidelijk zouden onderscheiden van de natuurwetenschappen, maar juist omdat men de natuurwetenschappelijke methode wenst toe te passen op materiaal dat zich onder deze behandeling bijzonder weerbarstig blijkt te gedragen. Wie kennis neemt van de inhoud van de bij het onderwijs gebruikte methodologische literatuur, komt tot de conclusie, dat de aanwezigheid van dit vak in het studieprogramma van de sociologie geen indicatie is voor een streven om zich te onderscheiden van de natuurwetenschappen; integendeel, het indiceert een pretentie om dit onderscheid zo klein mogelijk te doen zijn.⁵ Waar deze pretentie ontbreekt, nl in de alpha-wetenschappen, is in de organisatie van het onderwijs niet of in veel mindere mate een differentiatie aangebracht tussen enerzijds de methodiek en anderzijds de inhoudelijke aspecten van het betrokken vakgebied. Waar de genoemde pretentie dusdanig gerealiseerd is, dat deze niet meer ter discussie staat, wordt evenmin de methodiek van het onderzoek als afzonderlijk vak gedoceerd. Slechts in de gamma-wetenschappen, waar de realisering van genoemde pretentie duidelijk problematisch verloopt, waar dientengevolge de twijfel aan de gerechtvaardigheid van deze pretentie nooit in de geschiedenis van deze wetenschappen is verdwenen, wordt deze twijfel op geïnstitutionaliseerde wijze bestreden.

De natuurwetenschappelijke of, zo men wil: positivistische pretentie, houdt op zijn minst in, dat observaties geobjectiveerd dienen te worden, dat er met andere woorden controleerbare meetprocedures worden ontworpen. Vervolgens houdt deze pretentie doorgaans in, dat binnen het geheel van geobjectiveerde observaties naar regelmatigheden wordt gezocht, dat gestreefd wordt naar generalisatie. Een volgende implicatie van deze pretentie kan zijn, dat de zogenaamde hypothetisch-deductieve methode krachtig wordt aanbevolen. Een verdergaande specificering van de positivistische pretentie kan zijn, dat de gevonden samenhangen kunnen worden ondergebracht in causale modellen waarbij rekening wordt gehouden met verschillende soorten van terugkoppelingsmechanismen. De positivistische pretentie is dus

allerminst een éénduidige zaak; verschillende gradaties zijn te onderscheiden.

Ook in de nederlandstalige methodologische literatuur is deze pretentie aanwezig. Opvallend is hier vooral de ruime aandacht die wordt gegeven aan theorievorming en begripsvorming. Het is niet ondenkbaar, dat de normen die in de methodologische literatuur van de sociologie worden gesteld, aanmerkelijk hoger reiken dan het niveau dat in de zgn. natuurwetenschappen wordt bereikt. De hypothetisch-deductieve methode staat model, ook wanneer het om veldonderzoeken gaat. Het gevaar is niet denkbeeldig, dat de 'jonge onderzoeker' – een term van Gadourek – aldus een ideaalbeeld van de sociologische onderzoekspraktijk krijgt voorgeschoteld, dat niet in overeenstemming is met de realiteit en dat zich ook moeilijk laat realiseren. De discrepantie tussen norm en werkelijkheid kan een stimulans zijn om de werkelijkheid meer in overeenstemming met de norm te brengen; anderzijds dreigt het gevaar, dat hoge pretenties een verlamdend effect teweeg brengen.

De ontwikkeling van een theoretisch kader, ondersteund door kumulatief empirisch onderzoek, vormt niet de enige pretentie die de sociologie heeft. De bestaande onvrede met veel onderzoek heeft niet alleen te maken met het voor de theoriebouwer chaotische beeld dat het geheel van onderzoeken oplevert, maar ook met de vaak geringe relevantie van dit onderzoek voor een beleid dat gericht is op het beïnvloeden van sociale processen. Niet alleen op het terrein van de theorievorming worden hoge verwachtingen gekoesterd, ook met betrekking tot de beleidsrelevantie zijn de pretenties aanzienlijk. In tegenstelling tot de situatie bij historici, neerlandici, archeologen, mathematen, musicologen en cultureel-antropologen – om een willekeurige greep te doen uit een bont gezelschap van wetenschapsbeoefenaars – geldt het genoeg dat beleefd wordt aan het leren kennen en het inzicht verwerven in het studieobject, voor de socioloog als nauwelijks oorbaar. Hij dient zich nuttig te maken; van de socioloog wordt maatschappelijk dienstbetoon verwacht, in welke vorm dan ook.

Deze norm wordt met name in de Nederlandse sociologie krachtig gepropageerd, hetgeen verband houdt met de specifieke ontwikkeling van de Nederlandse sociologie. Deze ontving een krachtige stimulans van de sociale geografie, c.q. sociografie die zich reeds vóór de laatste wereldoorlog duidelijk oriënteerde op vraagstukken die relevant waren voor het overheidsbeleid. Zeker voor de Wageningse sociologie zoals deze de laatste 25 jaar is beoefend, geldt, dat deze steeds is gericht op de bestudering van maatschappelijke vraagstukken die op dat moment van actuele betekenis waren. Theorievorming gold niet als doel in zichzelf, maar diende het strategisch uitgangspunt te verschaffen voor een adequate definiëring van het probleem, dat wil zeggen voor het ontwikkelen van een optiek waarmee de actuele vraagstukken benaderd werden. De Wageningse sociologie heeft steeds de pretentie gehad een

actualiteitswetenschap te zijn. Deze typering is niet alleen van toepassing op de Wageningse sociologie. In de brochure die onlangs is uitgegeven ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van het Instituut voor Toegepaste Sociologie te Nijmegen⁶, wordt geconstateerd, dat de beoefening der sociale wetenschappen en in casu het sociaal onderzoek onmiskenbaar in vrij korte tijd van een betrekkelijk vrijblijvende academische bezigheid geworden is tot een belangrijk onderdeel van het maatschappelijk bestel. Ook prof. in 't Veld-Langeveld signaleert in haar oratie (febr. 1970) deze situatie die zij hartverwarmend noemt.⁷

Dit wil echter geenszins zeggen, dat er sprake is van een algemene tevredenheid onder de Nederlandse sociologen met het bereikte niveau van erkenning van hun vak. Zowel de auteur van de ITS-brochure alsook mevr. in 't Veld-Langeveld laten zich zeer kritisch uit over de feitelijke gang van zaken met betrekking tot het sociologisch onderzoek in Nederland, zonder het overigens in alle opzichten met elkaar eens te zijn. Zo meent de schrijver van de ITS-brochure dat de verwachtingen van de opdrachtgevers veelal zeer hoog gespannen zijn, dat het onderzoek tezeer beschouwd wordt als een 'deus ex machina', hetgeen er dan toe leidt, dat de resultaten van het onderzoek veelal als teleurstellend worden ervaren.⁸ Mevr. in 't Veld-Langeveld tilt veel minder zwaar aan dit probleem blijkens haar opmerking, dat hier en daar de verwachtingen die men heeft van de sociologie nog overmatig zijn gespannen, maar dat deze in het algemeen zijn geslonken tot voor de sociologen weinig beangstigende proporties, terwijl desondanks de markt goed blijft.⁹ Het is van weinig belang na te gaan of dit verschil in perceptie ten aanzien van de afnemer van de produkten van het sociologisch onderzoek verklaard kan worden uit de omstandigheid, dat de steekproeven van afnemers waarmee de respectieve auteurs te maken hebben gehad, waarschijnlijk geen overlapping hebben vertoond. Belangrijker dan het zojuist gememoreerde verschil van mening is de consensus van beide auteurs ten aanzien van de factor die de belangrijkste verklaring moet bieden voor de onbevredigende situatie. Zij wijzen op een gebrek aan planning, een gebrek aan programmering op langere termijn van op elkaar aansluitende onderzoekingen gericht op centrale beleidsvragen. Aan deze voorwaarde moet zijn voldaan, om het sociologisch onderzoek waarlijk beleidsrelevant te doen zijn.

Ook ten aanzien van deze pretentie van de sociologie – de maatschappelijke dienstbaarheid – laat zich de vraag stellen, of het ideaal van de maatschappelijke relevantie niet te gemakkelijk wordt vereenzelvigd met directe beleidsrelevantie. Het begrip 'maatschappelijke relevantie' omvat meer. Dit begrip kan ook worden toegepast op onderzoekingen die de pretentie hebben inzicht te verschaffen in het actuele functioneren van maatschappelijke sectoren, zonder dat dit uitmondt in concrete aanbevelingen voor het te voeren beleid. Dat deze vorm van sociologiebeoefening modegevoelig is, behoeft geen bezwaar te zijn. Juist de actualiteitswaarde van dergelijke studies kan ertoe bij-

dragen dat de sociologie een functie vervult in de opinievorming. Dit is overigens geen pleidooi voor journalistiek, noch voor een bewust-eenzijdige waardengebonden sociologiebeoefening, en allerminst voor amateurisme. Objectivering en kwantificering bij observatie en analyse waar dit maar enigszins mogelijk is, vormen ook in de realisering van deze pretentie een gebiedende eis. Tevens mag van de auteur verlangd worden, dat hij kennis neemt van en rekening houdt met inzichten die in de algemene sociologie zijn bereikt.

In het voorgaande is gewezen op achtereenvolgens de wetenschappelijke pretentie en de maatschappelijke pretentie van de sociologie. Veel sociologen achten evenwel een scheiding van deze pretenties niet geoorloofd; theoretische en maatschappelijke relevantie dienen volgens hen hand in hand te gaan. Een door kumulatief empirisch onderzoek ondersteunde theorievorming leidt volgens deze opvatting op de lange duur tot inzichten die in hoge mate relevant kunnen zijn voor het begeleiden of zelfs beheersen van maatschappelijke processen.¹⁰

Tegen deze pretentie als zodanig kan moeilijk bezwaar worden gemaakt; alles hangt af van de vraag hoe hoog de verwachtingen in dit opzicht zijn gespannen. Het zijn waarschijnlijk vooral de tegenstanders van de positivistische methode in de sociologie, die aan de voorstanders van deze methode hoge verwachtingen toedichten teneinde de aanval op het positivisme succesvol te doen schijnen.¹¹ Onmiskenbaar is het materiële object waarmee de sociologie zich bezig houdt, uitermate weerbarstig wanneer wij streven naar objectivering van de observaties en op basis van deze observaties zoeken naar regelmatigheden die uitstijgen boven het niveau van het triviale. Tegen de pretentie van de geobjectiveerde observatie is vooral bezwaar gemaakt door fenomenologen. We zullen deze bezwaren echter laten rusten en ons beperken tot het belichten van enkele aspecten van het generalisatieprobleem. Hoewel de moeilijkheden die zich in de praktijk blijken voor te doen rond deze pretentie van de sociologie niet gebagatelliseerd zullen worden, zal onze conclusie niet luiden, dat de pretentie zelf moet worden afgedankt. Wel is een aanzienlijke mate van nuchterheid geboden ten aanzien van hetgeen verwacht kan worden van empirisch sociologisch onderzoek. Deze nuchterheid heeft ook betrekking op de functie van het sociologisch onderzoek ten aanzien van de beleidsvoering. De bestaande onvrede met betrekking tot deze functie van het sociologisch onderzoek, kan slechts *gedeeltelijk* worden weggenomen door een betere opleiding van sociologen, door een betere organisatie van het onderzoek en door betere relaties tussen onderzoekers en beleidsfunctionarissen. De ketting is niet sterker dan de zwakste schakel.

Iedere empirische socioloog die gemeten variabelen op hun statistische relatie onderzoekt, stuit op de telkens weer teleurstellende ervaring, dat de gevonden relaties zwak zijn. In de methodiek van het sociologisch onderzoek heeft deze situatie er onder meer toe geleid, dat de aandacht voor de sterkte van het gevonden verband op de achter-

grond is geraakt, en heeft plaats gemaakt voor het toetsen op significantie. Het is uiteindelijk plezieriger om te kunnen vermelden dat de overschrijdingskans kleiner dan 5% is, dan te moeten zeggen dat de correlatiecoëfficiënt slechts 0,05 blijkt te zijn; aan de onderzoeksresultaten zelf verandert dit echter niets. Het toetsen op significantie is als zodanig een lofwaardige activiteit, een indicatie voor het gezonde streven naar generalisatie dat de sociologie kenmerkt. Wanneer echter significantietoetsing samengaat met een verwaarlozing van associatiemaatstaven, wordt de werkelijk na te streven generalisatie – het vinden van samenhangen die met de benodigde specificatie geldend zijn in onderling uiteenlopende situaties – niet gerealiseerd. De generalisatie die met behulp van significantietoetsing wordt bereikt, heeft slechts betrekking op de populatie waaruit de onderzochte steekproef afkomstig is of beschouwd wordt te zijn. Voor het onderzoek dat gericht is op het toetsen van hypothesen die in een theoretisch kader zijn opgenomen, is echter de keuze van de populatie van meer belang. Om aan te tonen, wat het generalisatiebereik van een veronderstelde samenhang is, wordt deze onder verschillende condities onderzocht. Vergelijking van de uitkomsten van de gehanteerde associatiemaatstaven kan dan tot belangwekkende resultaten leiden. De pretentie kan echter ook groter zijn. Correlatiecoëfficiënten worden dan slechts beschouwd als een indicatie voor de mate waarin het opstellen van regressievergelijkingen zinvol geacht kan worden. Voor deze pretentie – het opstellen van regressievergelijkingen – is gedurende het laatste decennium door methodologen in toenemende mate aandacht gevraagd. Tevens manifesteert zich hier in alle duidelijkheid de weerbarstigheid van het sociologische object. De omvang van de onverklaarde variantie, de storingsfactor, verstoort de gemoedsrust van de onderzoeker.

Onlangs verscheen in het tijdschrift 'Sociale Wetenschappen' een artikel van Stouthard en Wassenberg¹², waarin zij een uiteenzetting geven van een analysemethode die recentelijk in de sociologie is geïntroduceerd, de zogeheten path-analysis; de genoemde auteurs spreken van analyse door middel van pijldiagrammen. Het voornaamste doel van Stouthard en Wassenberg was het geven van een beschrijving van deze methode, waarmee wordt onderzocht hoe groot de effecten zijn van enkele onafhankelijke variabelen op een of meer afhankelijke variabelen; deze effecten worden bepaald door het opstellen van regressievergelijkingen met betrekking tot gestandaardiseerde variabelen.

Vanuit didactisch oogpunt is het de auteurs als een verdienste aan te rekenen, dat zij in hetzelfde artikel verslag uitbrengen van een onderzoek waarin deze methode wordt toegepast. In dit onderzoek worden de effecten bepaald van enkele persoonskenmerken van werklozen – zoals leeftijd, opleiding, het al dan niet gehandicapped zijn – op variabelen die de situatie van de werkloze karakteriseren – o.m. de duur van de werkloosheid en de aard van de ontvangen uitkering.

Van invloed op de duur van de werkloosheid blijken vooral de fac-

toren leeftijd en handicap te zijn; de overige in het onderzoek betrokken onafhankelijke variabelen zijn in dit verband van geringere betekenis. Een duidelijk resultaat derhalve; bovendien een zeer plausibel resultaat. Niettemin bereikt de totale verklaarde variantie in de afhankelijke variabele slechts een niveau van 12%.

Het resultaat is teleurstellend. De auteurs merken enigszins gelaten op, dat andere, niet in het onderzoek betrokken factoren, mede van invloed zijn op de afhankelijke variabele, de duur van de werkloosheid. Hierop gaan zij echter niet nader in.¹³ Gezien hun doelstelling – het geven van een beschrijving van een bepaalde methode – kan men hen hier ook moeilijk een verwijt van maken.

Als mogelijke verklaring voor de omvangrijke storingsfactor kan men denken aan de invloed van een negatief terugkoppelingsmechanisme: als de kansen om in het arbeidsbestel te worden opgenomen dalen als gevolg van factoren die de betrokkenen niet zelf in de hand hebben, stijgt wellicht de bereidheid om lager gewaardeerde arbeid te aanvaarden en stijgt derhalve weer de kans om in het arbeidsbestel te worden opgenomen. Ook kan men denken aan een meer dialectische verklaring: bij een geringe intensiteit van belemmerende factoren – gevorderde leeftijd en lichamelijke gebreken – is er geen of zelfs een positieve feedback, welke bij een sterke intensiteit van de belemmerende factoren omslaat in een negatieve feedback. Er zijn ook andere verklaringen denkbaar die de invloed van de storingsfactor wellicht tot meer aanvaardbare proporties kunnen reduceren. Zo kan men als hypothese formuleren, dat de gehandicapte werknemer een grotere kans heeft op ontslag; dit impliceert een geringere vrijheid van de gehandicapte. De veronderstelling kan nu gemaakt worden, dat er eveneens sprake is van een geringere mate van vrijheid van de gehandicapte met betrekking tot het gebruik dat hij kan maken van bepaalde sociale voorzieningen. Gebruik wordt wellicht eerder gedefinieerd als misbruik; de ouderen en de gehandicapten kunnen zich wellicht in mindere mate de luxe permitteren om selectief te reageren op aangeboden betrekkingen. Degene die op dit terrein beter thuis is, zal wellicht meer plausible verklaringen kunnen formuleren; het is echter van belang om in dit verband op te merken, dat elk van de gemaakte veronderstellingen vertaald kunnen worden in voorspellingen met betrekking tot statistische relaties tussen kwantitatieve variabelen. Het feit, dat tegen de verwachting in de verklaarde variantie in het onderzoek van Stouthard en Wassenberg zo gering was, kan derhalve niet worden afgedaan als alleen maar een frustrerende ontdekking. Het is een stimulans om op soortgelijke wijze, dat wil zeggen mede gebruik makend van soortgelijke geobjectiveerde methoden van observatie en analyse, te zoeken naar een adequate verklaring.

Anderzijds is er echter geen reden tot ongeremd optimisme. Reductie van de omvang van de onverklaarde variantie zal stellig mogelijk blijken; geen enkele sociologische onderzoeker zal echter de illusie

koesteren, dat deze reductie zich zal voortzetten tot verwaarloosbare proporties zonder dat het verklaringsmodel aan eigen complexiteit bezwijkt.

In de empirische sociologie is het bepaald geen uitzonderlijke situatie wanneer blijkt, dat de associatie tussen variabelen zwak is.¹⁴ In vergelijking met wat normaal geacht kan worden in sociologisch onderzoek, zijn de resultaten van Stouthard en Wassenberg zelfs bevredigend te noemen. Het is niet toevallig, dat indertijd toen de probabilistische benadering in de sociale wetenschappen zich in Nederland inburgerde, wel gesproken werd van 'tendentiebepalingen'¹⁵; ook vandaag de dag zou deze term nog gehanteerd kunnen worden zonder afbreuk te doen aan de inmiddels bereikte resultaten.

Gezien deze situatie is het begrijpelijk, dat een naar restloze causale verklaringen strevende methodiek voortdurend met veel scepsis wordt bejegend. Deze scepsis heeft niet in de eerste plaats betrekking op de haalbaarheid van deze pretentie; de zekerheid ten aanzien van de onhaalbaarheid is in elke wetenschap aanwezig. De scepsis in de sociologie is gebaseerd op de grote discrepantie, zowel in absolute als in relatieve zin, tussen ideaal en werkelijkheid.

Voor de doorgaans omvangrijke onverklaarde variantie kunnen meerdere verklaringen worden aangevoerd. Gedacht kan worden aan het grote aantal factoren dat kennelijk van invloed is op de te verklaren situatie, terwijl slechts een deel van deze factoren in het model is opgenomen. Wanneer we streven naar constructie en toetsing van causale modellen, zullen we streven naar een zo gering mogelijk aantal verbandingen – indicaties voor causale samenhang – tussen de in het model opgenomen variabelen. Stouthard en Wassenberg hanteerden in hun model 8 variabelen, zodat er in theorie $\binom{8}{2}$ verbandingen mogelijk waren.¹⁶ Van deze 8 variabelen behoorden er echter 4 tot de zogenaamde exogene variabelen waarvan de variantie niet verklaard wordt binnen het gehanteerde model. Het theoretisch aantal gerichte pijlen bedraagt derhalve $\binom{8}{2} - \binom{4}{2} = 22$. Kans en werkelijkheid benaderen elkaar hier op een onplezierige wijze, wanneer blijkt, dat er in feite 14 verbandingen getrokken moesten worden alvorens de conclusie gerechtvaardigd was dat het model niet meer een onverdedigbare simplificatie van de realiteit was. Hierbij moet natuurlijk wel worden bedacht, dat de berekende regressie-coëfficiënten van uiteenlopende grootte zijn.

Een vezenlijk probleem is nu, dat indien vele factoren invloed uitoefenen op een te verklaren variabele en elk van deze factoren slechts een gering deel van de variantie in de afhankelijke variabele voor zijn rekening neemt, de keuze van de factoren die in het model worden opgenomen een riskante aangelegenheid wordt. Er ontstaat ruimte voor onderling uiteenlopende beschrijvingen van eenzelfde situatie.¹⁷ Dit heeft duidelijke konsekventies voor het vraagstuk van de waardevrijheid als methodologisch imperatief. Dit vraagstuk dat waarschijnlijk in

alle wetenschappen een rol speelt, heeft steeds betrekking op de keuze van het onderwerp en de toepassing van de onderzoeksresultaten. Meer dan in andere wetenschappen heeft in de sociale wetenschappen dit vraagstuk ook betrekking op de keuze van de variabelen, met andere woorden op de probleemdefiniëring. De aanzienlijke verklaringseffectiviteit die in de zogenaamde 'harde' wetenschappen een rem legt op de vrijheid van onderzoeksontwerp, is in de sociologie veel minder werkzaam.

Het probleem van de omvangrijke storingsfactor kan op verschillende manieren worden benaderd.

Het meest voor de hand liggende en daarom ook meest gangbare advies luidt: tracht de meetonbetrouwbaarheid te reduceren en introduceer meer variabelen in het model. Met betrekking tot de reductie van de meetonbetrouwbaarheid zijn er met name in het kader van het survey-onderzoek belangrijke vorderingen gemaakt. De vraag kan zelfs worden gesteld, of er op dit punt in de nabije toekomst nog verdere mogelijkheden liggen.¹⁸ Ook de introductie van een groter aantal factoren stuit op bezwaren, omdat we dan voortdurend op gespannen voet leven met de methodologische norm om zo zuinig mogelijk te zijn met onafhankelijke variabelen. Wel is het soms mogelijk om in dergelijke gevallen de factoranalyse als reductie-techniek te hanteren.

Een geheel andere benadering is de toepassing van Idealtypen, een methode die Max Weber heeft aangeprezen. Evenals de wetten die in de natuurwetenschappen zijn geformuleerd, betrekking hebben op geïdealiseerde omstandigheden, heeft ook de informatie die in het Idealtypen is neergelegd niet de pretentie een getrouwe weerspiegeling te zijn van de geobserveerde werkelijkheid. Toch zijn er belangrijke verschillen. Anders dan in de natuurwetenschappen zijn de geïdealiseerde omstandigheden zoals deze in het Idealtypen tot uiting komen niet tot op redelijke hoogte benaderbaar door middel van experimenten.¹⁹ In overeenstemming hiermee is, dat Max Weber het heuristische element in de idealtypische constructie sterk accentueerde.²⁰ Een ander belangrijk verschil is, dat het Idealtypen niet in overeenstemming is met een doorgaans deterministisch metafysisch uitgangspunt van de positivistische wetenschapsofvatting.

Een derde wijze van benadering van de storingsfactor vinden we gedemonstreerd in een recent artikel in *The American Sociological Review*, waarin de auteur verslag uitbrengt van een onderzoek naar raciale onlusten.²¹ De onderzoeker ging ervan uit, dat bepaalde variabelen een conditionerende invloed hebben op het uitbreken van onlusten. Binnen de grenzen van deze condities beschouwt hij vervolgens het al of niet uitbreken van onlusten als een zuiver stochastisch proces. Op basis van deze assumpties kan hij dan met behulp van een simulatietechniek de maximaal te verklaren variantie in de afhankelijke variabele bepalen, en dit resultaat vervolgens vergelijken met de daadwerkelijk verklaarde variantie. Een bezwaar dat tegen deze methode kan

worden ingebracht, is, dat het model te spoedig wordt gesloten; de simulatie is slechts zinvol op basis van de assumptie dat de relevante condities bekend zijn. Hoewel dus de toegepaste methode vraagtekens oproept, is de grondgedachte aantrekkelijk. Impliciet wordt hier erkend, dat de benadering van het menselijk handelen met behulp van structuurvergelijkingen tot slechts partiële verklaringen kan voeren. Het is slechts de halve waarheid wanneer wij de mens zien als de gevangene van een systeem van maatschappelijke conventies en andere vrijheidsbepalende mechanismen. De keerzijde is, dat mensen geroepen of veroordeeld zijn hun eigen gevangenis, hun eigen vrijheidsbeperking te construeren. Het resultaat is, dat deze mens voor de socioloog die ten behoeve van theorievorming of in het kader van maatschappelijk dienstbetoon onderzoek verricht, een onbetrouwbaar individu is.

Elk van de genoemde benaderingen blijkt zijn eigen bezwaren te hebben. De lage correlaties, de omvangrijke onverklaarde variantie, blijkt een wezenlijke handicap voor de empirische sociologie. Enige voorzichtigheid in het formuleren van pretenties lijkt wel geboden.

De in het voorgaande besproken problematiek krijgt een extra dimensie indien wij ons realiseren, dat in de methodiek van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek ten aanzien van de meetbetrouwbaarheid twee onderling samenhangende aspecten worden onderscheiden, namelijk de betrouwbaarheid in engere zin en de validiteit. De waarnemingsonbetrouwbaarheid in engere zin is een probleem dat elke kwantificerende wetenschap kent; ten aanzien van het validiteitsprobleem ligt dit anders. Terwijl de meetonbetrouwbaarheid kan worden benaderd in termen van de steekproeftheorie, is dit ten aanzien van de validiteit – waarbij we ons afvragen of we wel de juiste kenmerken meten – niet het geval. Het validiteitsprobleem is typerend voor een wetenschap als de sociologie die wezenlijk op twee gedachten hinkt en kennelijk – en terecht – op twee gedachten wenst te blijven hinken. De ene gedachte heeft betrekking op de pretentie een actualiteitswetenschap te blijven; de andere op de pretentie om tevens natuurwetenschappelijk of positivistisch te werk te gaan. In het spanningsveld van deze twee pretenties ligt de methodiek van het sociologisch onderzoek.

Sociologie blijkt een wetenschap te zijn waar de spanningsvolle relaties tussen prestaties, pretenties en scepsis het beeld oproepen van een jonge wetenschap. Op zich is ook dit een pretentieuze uitspraak. Een wetenschap in zijn huidige ontwikkelingsfase kwalificeren als een jonge wetenschap impliceert de verwachting dat de geduldige toeschouwer eens de dag zal meemaken, dat met recht zal worden gesproken van een rijpente wetenschap. Het rijpingsproces kan echter ook gepaard gaan met een erosie van pretenties, met als eindresultaat een meer evenwichtige relatie tussen diverse pretenties en realisaties. Het gevaar van een volledig genivelleerd landschap is in dit verband slechts denkbeeldig.

De vragen die worden opgeroepen door de wijze waarop de maatschappij functioneert, zullen altijd klemmender van aard zijn dan de antwoorden die hierop kunnen worden gegeven, ook al noemt de informant zich socioloog. Dit is allerm minst een pleidooi om de gehele onderneming op te geven. Het is evenmin een pleidooi voor een speculatieve sociologie, althans niet voor die vormen van speculatie waarbij niet wordt voldaan aan de minimale eis die men aan elke vorm van kritische wetenschapsbeoefening dient te stellen, namelijk het maximaal benutten van de aanwezige kansen om aan de speculatie een empirische referentie te geven. Een herhaalde waardeschatting van prestaties en pretenties van het sociologisch onderzoek – maar dan minder fragmentarisch dan hier is gebeurd – kan een stimulans zijn om door te werken op het kompas van het telkens weer verschuivend evenwicht tussen de pretenties van toenemende vaardigheid in het construeren en toetsen van theoretische modellen, van groeiend inzicht in het historisch-maatschappelijk gebeuren, van verhoogde relevantie van het onderzoek voor beleidsinstanties en hun opposanten, en van perfectionering van de daarbij toegepaste observatie- en analysemethoden. En dat alles met een flinke dosis argwaan jegens degenen die met al te grote stelligheid perspectieven openen die gesitueerd zijn in utopia.

Mijne heren leden van het Bestuur

Enige maanden geleden heeft U het besluit genomen mij voor te dragen voor de functie die ik vandaag in het openbaar aanvaard. Een dergelijk besluit is altijd ongewis; dit betreft zowel de voordracht als de aanvaarding. Het is U bekend, dat ik wel op sociologisch maar nauwelijks op specifiek methodologisch terrein heb gepubliceerd. Dat U mij desondanks voor deze functie hebt willen voordragen, acht ik een welkome ondersteuning van mijn opvatting, dat de functiedifferentiatie tussen empirische sociologie en methodiek van het sociologisch onderzoek zo gering mogelijk dient te zijn. Het is niet mijn bedoeling de methodiek van het sociologisch onderzoek te cultiveren als een bloem in een bloempot; het gevaar zou dan namelijk niet denkbeeldig zijn, dat de methodiek aan de socioloog een alibi verschaft. Dit hoop ik te vermijden.

Dames en heren leden van het wetenschappelijk corps.

Enige tijd geleden heeft het college van Rector en Assessoren een brief gezonden aan kortelings benoemde hoogleraren en lectoren. In deze brief werd gewezen op het belang van oraties en openbare lessen. De argumentatie was van dien aard, dat ik U vandaag in het openbaar deze les heb kunnen lezen. Van deze gelegenheid wil ik echter gaarne gebruik maken voor het plaatsen van een kanttekening bij genoemde brief. De brief laat namelijk een belangrijk argument tegen het houden van openbare lessen ongenoemd.

In een tijd waarin de eenheid van het wetenschappelijk corps terecht

in toenemende mate wordt benadrukt, is het een onjuiste vorm van discriminatie wanneer alleen op hoogleraren en lectoren een vriendelijke pressie wordt uitgeoefend om uiting te geven aan hun inzichten met betrekking tot het vak dat zij doceren. Er zijn méér leden van het wetenschappelijk corps die een belangrijke functie hebben in onderwijs en onderzoek. Ik acht het derhalve wenselijk, dat ieder lid van het wetenschappelijk corps alvorens een vaste benoeming te kunnen aanvragen, een openbare les uitspreekt. Vanzelfsprekend kan dan niet langer de fictie worden gehandhaafd, dat alle leden van het wetenschappelijk corps aanwezig zullen zijn op elke bijeenkomst van deze aard. Wat de samenstelling van het publiek betreft, zal er veel overeenkomst zijn met academische promoties. Een proces van opwaartse nivellering kan aldus worden bevorderd.

Waarde Hofstee en overige bewoners van Herenstraat 25,

Er zijn weinig gelegenheden waarbij het geoorloofd wordt geacht de verzamelde leden van een instituut mee te delen, dat het bij hen plezierig toeven is. Volgens geijkte conventies behoort men dit slechts te zeggen ter gelegenheid van een afscheid. Het is een merkwaardige academische gewoonte, dat dit soort uitspraken in een openbare les mogelijk is, zonder dat de spreker het voornemen heeft om op korte termijn aan dit toeven een definitief einde te maken. Vandaar dat ik graag van deze gewoonte gebruik maak om u mee te delen, dat ik met veel vreugde toef in uw midden.

Vijf en twintig jaar, waarde Hofstee, is Wageningen de thuishaven geweest van uw veelzijdige en inspirerende activiteiten. Ik vertolk ongetwijfeld ook de gevoelens van alle collega-medewerkers wanneer ik de hoop uitspreek dat u nog vele jaren en in toenemende mate de gelegenheid zult vinden tot discussies over vraagstukken die ons allen bezig houden.

Hooggeachte de Vries Reilingh,

Afgelopen Zaterdag heeft u als hoogleraar in de sociale geografie afscheid genomen van de Universiteit van Amsterdam. Bij die gelegenheid heeft u er nogmaals de aandacht op gevestigd, dat u met energieke vasthoudendheid heeft getracht te voorkomen dat de sociale geografie zou afglijden naar de sociologie. Uw bezwaar tegen de sociologie heeft – als ik u wel verstaan heb – vooral betrekking op de pretentie tot snelle generalisatie. Wanneer u mijn voorkeur kent voor die vormen van beschrijvend onderzoek waarbij probleem en populatie in eerste instantie gegeven grootheden zijn en de verklarende theorie een in te vullen variabele vormt waarvan de variatiebreedte voornamelijk wordt bepaald door de creativiteit van de onderzoeker, dan zult u met mij erkennen, dat de geografische afstand tussen de plaats waar de boom stond en de plek waar de appel is gevallen, geen storende factor in de communicatie zal vormen.

Dames en heren studenten,

Sinds het bestaan van een sociologie zijn sociologen op zoek naar een nieuwe sociologie. Het aantal bestaande varianten lijkt dan ook nauwelijks voor uitbreiding vatbaar. Ik heb bepaald niet de pretentie de ideale sociologie te kennen; hooguit heb ik het vermoeden – inductief redenerend – dat de ideale sociologie niet bestaat. Aan een redelijk goede sociologie kunnen we echter wel eisen stellen. Een van deze eisen is weerbaarheid tegen voorbarige religieuze en politieke interpretatieschema's. Een ander kenmerk is deskundigheid. Vandaar dat ik denkend aan de methodisch werkende timmerman uit het begin van dit verhaal graag deze woorden van Wright Mills herhaal: 'Wees een goed vakman'²²

Ik dank u voor uw aandacht.

Verwijzingen:

1. J. DIJKSTRA, *Methodisch Timmeren*. Groningen 1952.
2. Idem, blz. 7.
3. E. W. HOFSTEE, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting*. Afdeling Sociale en Economische Geografie Landbouwhogeschool Wageningen, Bulletin no. 1; 1953.
E. W. HOFSTEE, *Fundamenteel sociologisch spuurwerk in het kader van het landbouwwetenschappelijk onderzoek*. Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool, bulletin no. 18; 1960.
4. Zie b.v. J. D. DOUGLAS, *Understanding everyday Life*. Chicago 1970.
5. Een expliciete verdediging van de methodologische eenheid der wetenschappen geeft o.a. A. D. DE GROOT, *Methodologie*; Den Haag 1961, blz. 374 Een dergelijk standpunt vinden we ook bij Sjoberg en Nett, ondanks het feit dat deze auteurs zich zeer kritisch opstellen tegenover de positivistische methodiek. G. SJOBERG and R. NETT, *A Methodology for Social Research*; New York 1968.
6. Instituut voor Toegepaste Sociologie: Beleidsonderzoek en Onderzoeksbeleid; Nijmegen 1970.
7. H. M. IN 'T VELD-LANGEVELD, *Onderzoek onderzocht*. Utrecht 1970.
8. zie noot 6, blz. 20.
9. zie noot 7, blz. 5.
10. Een illustratie van deze opvatting is te vinden in de discussie die Blalock ensce-neert tussen enerzijds een 'social scientist' en anderzijds maatschappelijk verontrusten. H. M. BLALOCK, *An Introduction to Social Research*, New Jersey 1970, blz. 5-6.
11. 'In general, the absolutist stance subsumed the everyday world under the methods of science, and in doing so, its users never realized that the everyday phenomena they observed were *scientified* phenomena. (The ultimate ideal, of course, has always been total experimental control. And, while only the academic psychologists have achieved this grand ideal with their carefully bred mazes and Skinner box pigeons, many sociologists, such as George Homans, have extrapolated the beautifully simple theories derived from these mazes to all human action. If man cannot yet be put in the maze, it least we can assume that that is where he really belongs.)' J. D. DOUGLAS, *Understanding everyday Life*, Chicago 1970, blz. 13.
12. PH. STOUTHARD en H. WASSENBERG, *Analyse door middel van pijldiagrammen*. *Sociale Wetenschappen*, 14, 1971, 1, 46-64.
13. STOUTHARD en WASSENBERG vermelden ook de invloed van 'phi' als associatie-maatstaf; deze maatstaf is nl. gevoelig voor de aard van de marginale verdelingen.
14. DE JONGE en WIELENGA typeren een rho kleiner dan 0,45 als zeer laag, en een rho tussen 0,46 en 0,63 als laag. Indien we deze maatstaf zouden hanteren, zouden zelfs lage correlatiecoëfficiënten in de sociologie uitzonderlijk zijn. De auteurs merken echter op: 'In de praktijk zal de sterkte van de samenhang tussen twee grootheden echter steeds beoordeeld dienen te worden in het licht van de uitkomsten die men gewoonlijk in soortgelijke situaties ontmoet en rekening houdend met het doel van het correlatie onderzoek.' H. DE JONGE en G. WIELENGA, *Statistische methoden voor psychologen en sociologen*; Groningen 2e druk 1963, blz. 194.
15. E. V. W. VERCRUIJSSE, *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*; 1e druk. Assen 1960, blz. 75. Vercruijsse ontleent deze term aan R. B. Braithwaite, *Scientific Explanation*, 1953.
16. In feite werden 9 factoren in het model opgenomen; de factor 'geslacht' werd echter alleen gehanteerd om de adekwatheid van het model te onderzoeken.
17. 'Path analysis can reveal whether alternative assumptions are consistent or inconsistent with the data; the choice between and defense of consistent alternatives are finally governed by the intellectual and theoretical tools available to

- an individual researcher and the predisposition of current thinking in his discipline.' PAUL M. SIEGEL and ROBERT W. HODGE, A causal approach to the measurement error. In: H. M. BLALOCK and A. B. BLALOCK, *Methodology in Social Research*, New York 1968, blz. 57.
18. 'If my own opinion is taken as some evidence for a relative lack of rapid change in this aspect of methodology, perhaps this is an indication that certain other aspects of methodology, such as theory, must be carried further before much more can be done with measurement.' B. S. PHILLIPS, *Social Research*, second edition, blz. vii.
 19. H. M. BLALOCK, *Causal inferences in nonexperimental research*; Chapel Hill 1964, blz. 17.
 20. 'We have intentionally avoided a demonstration with respect to that ideal-typical construct which is the most important one from our point of view; namely, the Marxian theory. (...) We will only point out here that naturally all specifically Marxian 'laws' and developmental constructs – insofar as they are theoretically spound – are ideal types. The eminent, indeed unique, *heuristic* significance of these ideal types when they are used for the *assessment* of reality is known to everyone who has ever employed Marxian concepts and hypotheses. Similarly, their perniciousness, as soon as they are thought of as empirically valid or as real (i.e., truly metaphysical) 'effective forces', 'tendencies', etc. is likewise known to those who have used them.' MAX WEBER, *The methodology of the Social Sciences*; translated and edited by Edward A. Shils and Henry A. Finch. Glencoe 1949, blz. 103.
 21. SEYMOUR SPILERMAN, The causes of racial disturbances: tests of an explanation. *American Sociological Review*, 36, 1971, 3, 427–442.
 22. C. WRIGHT MILLS, *De sociologische visie*. Utrecht 1963, blz. 246.